

Sınır Bölgeleri Geri Kalmışlığa Mahkûm mu? Bir Alternatif Olarak Sınır Ötesi İşbirlikleri¹

Are border regions obliged to under-development? Cross-border cooperations as an alternative

Defne Dursun*

ODTÜ, Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalı

Öz: 20. Yy. 'ın ikinci yarısından itibaren tüm yerleşmeler ağsal ilişkilerinin düğüm noktası olarak düşünölmeye başladı. Alansal temsil sistemlerinden ağsal temsil sistemlerine böylesi bir geçiş yersizleşme ve yeniden yerselleşme süreçlerini takiben sınırların bulanıklaşmasına neden oldu. Oysa Westphalia anlaşması sonrası katılan ulus devlet sınırları hala varlığını devam ettirmekteydi. Mevcut sınırların oluşması sınır bölgelerinin gerçek ilişki ağlarından koparılması, pazar alanlarının sınırlandırılmasına ve sonuçta bu bölgelerin dünyanın en az gelişmiş ve en çok dışlanmış bölgeleri haline gelmelerine neden oldu. Ancak ağsal ilişkilerin yoğunluk kazanmasıyla başlayan süreç sınır ötesi işbirliklerinin kurulabilmesine olanaklı kılarak bu geri kalmış bölgeler için yeni fırsatlar doğmasını sağladı. Bu makalede ölkemizde çok da tartışma alanı bulamamış sınır ötesi işbirliklerine ilişkin kavramsal bir çerçevenin ortaya konmasından sonra farklı coğrafyalarda gerçekleşen dünya örnekleri tartışılacaktır. Ardından Türkiye sınır bölgelerindeki mevcut durum kısaca incelenecek ve Hopa-Batum sınır bölgesi deneyimi üzerinden sınır ötesi işbirliklerinin Türkiye sınır bölgeleri için bir kalkınma stratejisi alternatifi olup olamayacağı araştırılacaktır

Anahtar Kelimeler: Sınır Ötesi İşbirliği, Sınır Bölgesi, Yerel ve Bölgesel Kalkınma, Dünya Örnekleri, Hopa-Batum

Abstract: Through the second half of the 20th century, together with the transition of representation systems from areal to networks, the settlements began to be contemplated as nodes of their network relations. this transition had resulted with the blurring of the borders causing a regional urbanization through two processes running together: de-territorialization and re-territorialization. However, existing Westphalian borders cause border regions not to operate in their actual network areas and thus become the least developed and most excluded regions of the world. Nevertheless, the transition in the representation systems provided the establishment of cross-border co-operations that then provided new opportunities for the development of these border regions. In this article, following a brief conceptualization of cross-border co-operations, three world experiences from different geographies will be given. Thus, this paper attempts to expose the peculiar development trajectories of Turkey examining the legal structure and cross-border relations between Georgia and Turkey (Batumi-Hopa).

Keywords: Cross-Border Cooperation, Border Regions, Local and Regional Development, World Examples, Hopa-Batumi

1. Giriş

Dünya politik haritası yüzyıllar boyunca birçok değişim yaşamıştır ve bu süreçten en çok etkilenen de sınır bölgeleri olmuştur. Modern devlet sisteminin temel prensiplerini yansıttığı kabul

---

* İletişim Adresi: defnedursun@gmail.com

edilen Westphalia düzeni, öncesindeki tüm karmaşaya bir düzen getirmeyi hedefliyordu. Böylece, yaklaşımın temelini oluşturan egemenlik düşüncesi sayesinde sınırlarla belirlenen bir alan içerisinde oldukça yüksek düzeylere ulaşabilen kontrol mekanizmasının meşruiyeti sağlanıyordu. 20 yüzyılın ikinci yarısında coğrafi temsil biçimleri alansal temsilden ağsal temsile geçmeye başladı. Bunun sonucunda yerleşimler ağsal yapının ve ilişki sistemlerinin odak noktaları olarak düşünölmeye ve tasarlanmaya başladılar. Alansal temsil sistemlerinden ağsal temsil sistemlerine böylesi bir geçiş sınırların bulanıklaşması ve sonunda da “sınırsız dünya” yanılması doğurdu.

Oysa Westphalia anlaşması sonrası netleşen ulus devlet sınırları hala varlığını devam ettirmekteydi. Sınır bölgelerinin gerçek ilişki ağlarından koparılması pazar alanlarının sınırlandırılmasına neden oluyordu. Bu yapı içerisinde ağ ilişkilerinin sağladığı pozitif dışsallıklardan faydalanmak kalkınma stratejilerinin odağı haline geldi ve bu stratejileri dönüştürmeye başladı. Ancak konumları ve kısıtlı pazar alanları nedeniyle dezavantajlı durumda bulunan sınır bölgeleri bu dönüşüm sürecinden faydalanamadıklarından bugün halen ekonomik açıdan en geri kalmış alanlar olarak öne çıkmaktadırlar (Zillmer,2005).

Kentlerin artık bölgelerindeki aktivitelerin toplamı olarak kabul edilmeye başlandığı bu süreçte, sınırlar daha geçirgen hale gelmiş ve kentleşme artık bölgesel düzeyde ele alınmaya başlamıştır. Bu durum, birbirleri ile paralel ilerleyen yersizleşme ve yeniden yerselleşme olarak adlandırılabilir iki süreç eşliğinde bölgesel kentleşmenin öne çıkması ve sınırların giderek bulanıklaşması ile sonuçlandı. Yersizleşme süreci “ulus devletin sonu” ve “sınırların olmadığı dünya” tezleri (Ohmae,1990, Anderson,1995; Anderson and O’Dowd; 1999) çerçevesinde sınırların ortadan kıldığı yanılması desteklerken; yeniden yerselleşme süreci uluslararası sınırların yok olmadığı ancak formlarının ve fonksiyonlarının değiştiğini gösterdi. Yakınlık, karşılıklı ilişkiler, tamamlayıcılıklar ve bağımlılıklardan faydalanmak ve bu sayede ekonomik aktivitelerin çeşitlenerek artması her iki taraf için de yerel ve bölgesel ekonomik kalkınmayı beraberinde getiriyordu. Sınır bölgelerinde hem üretici endüstriler hem hizmet sektörleri birbirleri ile işbirliğine girerek bölgenin örtülü bilgisinden faydalanıyor ve kurulan bu işbirliği ilişkileri üzerinden sosyal bir yapı oluşturuyorlardı. Böylece ekonomik, sosyal ve politik olarak entegre olmuş ve sınır bölgesinin tüm potansiyellerinden faydalanan kentsel yığılma alanları; toplumsal ve ekonomik olarak birleşmiş ikiz kardeş bölgeler; (Mendoza,2002; Hanson,2001) “Sınır Ötesi İşbirlikleri” (SÖİ) geliştirmeye başladılar. Üstelik kurulan bu işbirlikleri yalnızca ekonomik kalkınmayı sağlamakla kalmıyor aynı zamanda kendi ağ sistemi içerisinde sosyal ve teknik altyapı, çevre, sanayileşme gibi kentsel problemlerin çözümünü de getiriyordu.

Bu yapı içerisinde her sınır bölgesi kendi karakteristiklerine bağlı olarak farklı bir gelişme hikayesi sergileyebilmektedir. Bu çalışmada öncelikle farklı nitelikleriyle öne çıkan örnekler incelenecek daha sonra Türkiye’nin sınır bölgelerine ilişkin deneyimleri özetlenerek özellikle Gürcistan sınır bölgesindeki gelişmeler çerçevesinde SÖİ’nin durumu tartışılacaktır.

2. Sınır Ötesi İşbirliklerinin Kavramsal Çerçevesi

Sınır ötesi işbirlikleri en genel haliyle komşu sınır bölgeleri arasında kurulan, merkezi otoritelerin doğrudan dahil olmadığı yerel ve bölgesel işbirlikleri olarak tanımlanabilir (Schmitt-Egner,1998 in Perkmann,2003; Boman,2005; Gabbe,2005). Bu işbirlikleri temelde bu bölgelerin konumlarından kaynaklanan dezavantajlarının azaltılmasını ve ortak yaşam alanlarının korunmasını ve kalkınmasını/gelişmesini amaçlar. Bu çerçevede sadece ekonomik bir işbirliği içermemekte; aynı zamanda yerel topluluklar ve yöneticileri arasında iş stratejileri ve güven ortamı üzerinden bir entegrasyon sağlamayı da hedeflemektedir.

Sınır bölgeleri incelendiğinde genellikle bu bölgelerde yaşayanların sınırların katılımını ve bu katılım yarattığı sorunları aşmak için ürettikleri öznel/yerel stratejilerle bu bölgelerde dönüşümün başladığı görölmektedir. Ancak küresel teknolojilerin gelişimi, hızla yayılma ekonomik küreselleşme ve son olarak da komünist bloğun çöküşü zamanla uluslararası ekonomik entegrasyonun gelişmesini sağlamıştır. Giderek yoğunlaşan bu ekonomik ve sosyal ilişkiler yukarıda bahsedilen yeni bölgeselleşme formlarını etkilemiş ve küresel mekansal yeniden örgütlenmelerle sonuçlanmıştır. Bu durum kaçınılmaz

olarak sınır kontrollerinin değişimine neden olmuştur. Geçmişte sadece güvenlik konularına odaklanan ve daha çok bölücü ve dışlayıcı etkiye sahip sınır kontrolleri zamanla insan akımlarını ve sınır ticaretini düzenleyen yeni bir çerçeveye oturarak daha bütünleştirici bir şekle dönüşmüştür. Bu süreçte sınır bölgeleri dünyanın birçok yerinde boş koridorlar ya da en iyi ihtimalle geri kalmış yerleşimlerin bulunduğu alanlar iken büyük metropollere, sosyal ve ekonomik olarak bütünleşmiş iki/kardeş kentlere dönüştü.

Tabii ki bu genel çerçeve tüm sınır bölgeleri için aynı şekilde işlememiştir. Bütün sınır ötesi işbirlikleri incelendiğinde bölgesel ayrışma ile bölgesel entegrasyon süreçlerinin birarada yaşandığı, ama yere ait farklılaşan ekonomik, politik, sosyal ve tarihsel arkaplanlara bağlı olarak farklı yönler izledikleri ortaya çıkmaktadır. Bazı durumlarda iletişim engelleri, düşük güven ortamı, yetersiz altyapı ve uygun olmayan yasal düzenlemeler gibi içsel faktörler nedeniyle sınır ötesi ilişkiler engellenirken; bazı bölgelerde çok daha farklı faktörlerin etkisi ile bölgesel entegrasyon/bütünleşme sağlanabilmektedir. Bu bölgelerde ortak bazı kaynakların paylaşılması ve tarihsel arkaplanın olumlu etkilerinin yanında yeni işlevsel ve ekolojik mekanların varlığı/oluşması, bölge oluşturma süreçlerinin etkisiyle meydana gelen eşitsiz gelişme dinamikleri ve gri (kayıtdışı) ve kara (kaçakçılık ile sağlanan kayıtdışılık) ekonomilerin varlığı da önem kazanmaya başlamıştır. Açıkça görülmektedir ki, sınır ötesi işbirlikleri; katılımcıları ve ilişkilerin geçirgenliği temelinde çok farklı ölçeklerde gerçekleşebilmektedir. Ve özellikle en başta ekonomik gelişmeyi sağlamayı ve mevcut kentsel ve yaşamsal problemlerin çözülmesini amaçlamaktadır. Jessop (2003) bu yapıyla ilgili olarak dokuz farklı işbirliği modeli ortaya koymaktadır: (1) Gri ve kara ekonomiler; (2) ortak tarihsel geçmiş ve paylaşılan kaynaklar; (3) birbirini tamamlayan yerleşimler/metropolitan hinterlandın sunduğu dışsal ekonomiden faydalananlar; (4) ulusal ölçeğin yeniden dengeye getirilmesini amaçlayanlar; (5) yeni fonksiyonel ekonomik ve ekolojik alanların yaratılması; (6) ulusal ölçekteki krizin yarattığı kariyer ve kurumsal inşa girişimleri; (7) ulusal ölçeği yıkan ulus üstü organlar; (8) bölge inşa süreciyle ilgili değişen, düzensiz gelişmeler; ve (9) çokuluslu bölgesel devletler içerisinde ulus inşa projeleri. Bu çeşitlilik aslında SÖİ'nin kurulmasında iki temel sürecin birlikte işlediğini göstermektedir: yerel liderlerin çeşitli üstlenmeleri ile gerçekleşen aşağıdan yukarı bir süreç ve devlet müdahalelerinin etkisini de kapsayan yukarıdan aşağı bir süreç. İkinci model proje temelinde geliştirilen fonksiyonel bölgeler ve ağlarla sonuçlanırken, ikinci model kendiliğinden günlük ihtiyaçlar temelinde gelişen işbirliğidir.

Yerel ve bölgesel kalkınmayı/bütünleşmeyi sağlamış başarılı bir SÖİ modeli için **ekonomi, yönetim ve toplumsal yapıdan** oluşan üç bağımsız faktörün dengeli ve uyumlu birlikteliğinin gerektiği bilinmektedir. Özel bir bölgesel ekonomi olan sınır-ötesi ekonomi uluslararası ve bölgesel ekonomilerin kesişiminde çok farklı eğilimlerin bir arada bulunduğu bir ortamda oluşur. Sınır ötesi ekonomi için birçok engel bulunduğu için genellikle formal ve informal aktiviteler arasında geniş bir yelpazede gerçekleşir. İlgili tüm aktörlerin (sınır bölgelerinde yaşayanlar, yerel yönetimler, ulusal hükümetler, uluslararası örgütler, vs.) katılımı ve bunlar arasındaki müzakereler aracılığıyla, yönetim araçları sınır bölgeleri için birçok yeni olanak doğurmuştur. Ancak, her durumda, en az iki farklı yönetim tipinin –rejimin sınır bölgesinde karşı karşıya gelmesi, sınır ötesi yönetimin başarısı kurulan burası için kurulan çok boyutlu yönetimin derecesine bağlıdır (Herzog,2003). Böylesi bir sınır ötesi işbirliği sadece etkili bir problem çözme mekanizması kurmakla kalmaz, aynı zamanda sınır bölgeleri boyunca var olan sosyal çatışmaların çözümünde ve bu bölgelerde bütünleşmiş bir sosyal yapının kurulabilmesinde de faydalı olabilir. Etnik, kültürel ve tarihi yakınlıklar SÖİ'yi kolaylaştırabildiği gibi (Boman,2005), bazı durumlarda özellikle sınırların oluşturulması ve yıllarca korunması süreçlerinde oluşturulmuş zihinsel mesafeler bu işbirliklerinin kurulmasını engelleyecek boyutta olabilmektedir. Ortaya çıkacak olan SÖİ sadece problem çözme mekanizmalarında etkili olmayacak aynı zamanda toplumsal problemleri çözerek bütünleşmiş bir sosyal yapı da ortaya çıkaracaktır. Zaman geçtikçe sınırın her iki tarafında yaşayan vatandaşlar, kendilerini bu sınır bölgesinde yaşayan toplumun bir ferdi olarak tanımlayacaklardır (Zillmer,2005).. Özetlemek gerekirse, sınır ötesi işbirliklerinin kurulması yoğun sınır ötesi ekonomik ilişkilerin varlığına, destekleyici politikaların kararlılıkla uygulanmasına ve sınır

bölgesinde yaşayan halkın ve ilgili diğer aktörlerin aktif katılımının sağlanmasına bağlıdır. Süreç, sınırın her iki yanında ortak tarihsel arka plan ve kültürün varlığı ile desteklenmeli ve kolaylaştırılmalıdır.

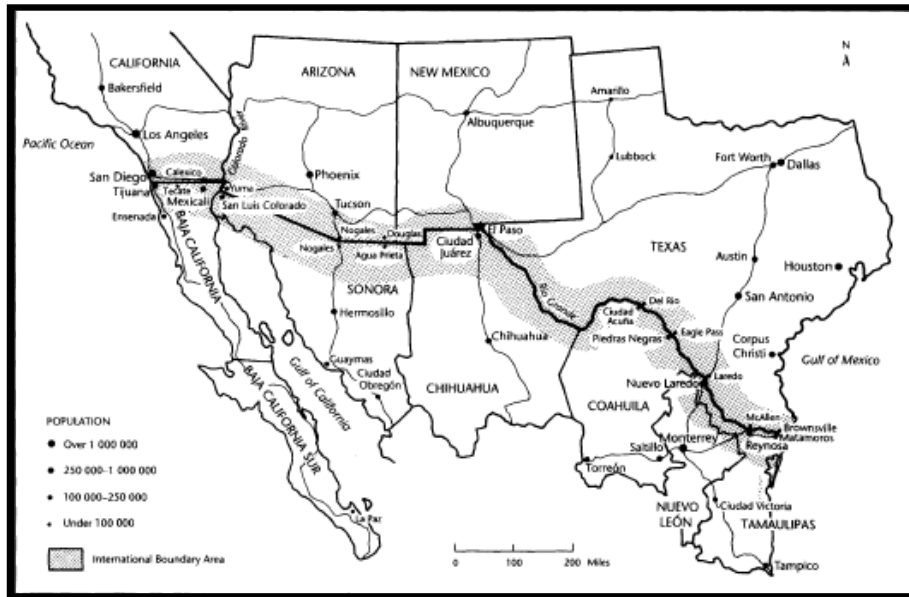
Piyasa güçleri, merkezi yönetim, uluslararası organizasyonlar ve yerel aktiflik SÖİ'lerinin itici güçleridir (Brunett-Jailly,1999). Yersizleşme ve yeniden yerselleşme dinamikleri de her bölgede farklı yaşanmakta; işbirliğinin içeriği de her aşamada farklılaşabilmektedir (Knippschild,2005). Bu evrimsel süreç sınır bölgelerindeki kurumları, toplulukları ve yapıları çevreyi dönüştürmektedir. Politik ekonomi yazını, devlet merkezli teoriler ve yerellik teorileri bu süreci farklı farklı açıklamaktadır ancak bütün deneyimler yukarıda belirttiğim üç faktörün dengeli ve uyumlu birlikteliği sağlandığında ekonomik olarak durgun hatta dondurulmuş olan sınır bölgelerinde sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabileceğini ortaya koymuştur. Sonraki bölümde üç kıtadan SÖİ deneyimleri açıklanarak yaklaşım farklılıkları ortaya koyulacaktır.

3. Sınır Ötesi İşbirliği İçin Dünya Örnekleri

Dünyanın farklı bölgelerinde yer alan sınır bölgeleri ekonomik, politik, sosyo-kültürel ve tarihsel geçmişlerine bağlı olarak farklı gelişme süreçleri ortaya koymaktadırlar. Amerika-Meksika ve Hong-Kong-Çin örnekleri sınır bölgelerinin kalkınmasında karşılıklı tamamlayıcılıklardan faydalanan örnekler olarak öne çıkmaktadırlar. Ancak bu örnekler uyguladıkları modeller açısından oldukça farklılaşmaktadırlar; öyle ki Çin örneğinde aşağıdan yukarı bir model geçerliken, Amerika'da yukarıdan aşağı bir model uygulanmıştır. Diğer taraftan Avrupa Birliği örneği ise ekonomik ve sosyal birlik hedefine ulaşma hedefi ile diğer örneklerden ayrılmaktadır. Tüm bu deneyimler Sınır Ötesi İşbirliklerinin (SÖİ) tek işlevinin sınır bölgelerinin kalkınması olmadığını; ülkenin tümünün kalkınmasını sağlayan bir araç olabileceği gibi (Çin-Shenzen) daha büyük ölçekli bir bölgenin (AB) iç ve dış dengelerinin korunmasında da oldukça işe yaradığını göstermektedir

3.1. Amerika-Meksika Sınır Bölgesi Örneği

Biri birinci, diğeri üçüncü dünya ülkesi olan Amerika ve Meksika arasındaki sınır ötesi işbirliği dünyadaki sınır bölgeleri arasında en büyük ekonomik asimetrinin yaşandığı özel bir örnektir. Aralarındaki kurumsal ve yasal farklılıklar kadar, sosyo-ekonomik eşitsizlikler ve kültürel farklılıklar da karşılıklı işbirliklerini oldukça karmaşık bir hale getirmektedir.

Şekil 1. Amerika-Meksika Sınır Bölgesi (Herzog,1991)

2000'li yılların başında yaklaşık 12 milyon insanın yaşadığı bu bölge dünya sınır bölgeleri arasında en çok yerleşim yerine sahip olmasıyla da öne çıkmaktadır. Doğal kaynaklar, bölgesel tarih ve kültürel yakınlıklar bölgenin avantajları olarak öne çıkarken; sadece yaşanan büyük ekonomik asimetri değil, farklı politik ve yasal sistemlere sahip olmaları –ve bu farklılıkların feodal sisteme bağlı olarak katlanarak artması- aradaki gerilim ve çatışmaları da arttırmakta ve başarılı bir işbirliği kurulmasını oldukça karmaşıklaştırmaktadır. Ancak tüm bunlara rağmen fiziksel yakınlıkların ve diğer ortaklıkların yarattığı avantajlardan da faydalanarak, hükümetler arasındaki münazaraların da yardımıyla zaman içerisinde bu alan bir yakınsama kuşağına (zone of convergence) dönüşmüştür.

Bu sınır kuşağındaki sınır kentlerinin gelişmesi, aslında Meksika'nın merkezinden bu bölgelere doğru yaşanan yoğun göçler sonrasında olmuştur. Sınır bölgelerindeki kentler arasındaki işbirliği 1965 yılında Meksika yönetiminin kurduğu “sınır sanayileşme programı”nın uygulanmaya başlamasına kadar yerel liderlerin önderliğinde gerçekleşmiş ve temelde kentleşme sorunlarının çözümüne odaklanmıştır (Klapp&Padgett,1960). Ancak bu yeni programla birlikte –maquiladora programı²- sosyo-ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek teknik bilgi (know-how) ve teknoloji transferinin sağlanması ile Meksika'nın ihracatının artırılması hedeflenmiştir. Bu şekilde maliyet-kazanç avantajları üzerinden, emek yoğun yatırımlar aracılığıyla, Amerika'dan önemli yatırımların çekilmesiyle Meksika'nın üretim potansiyelinin geliştirilmesi amaçlanıyordu (Ganster,1997 ve Herzog,2003). Bu tek taraflı program birçok anlamda faydalı olsa da neden olduğu hızlı sanayileşme ve kentleşme sonucunda sadece çevre ve altyapı problemleri değil kültürel ve sosyal problemler de hızla artmıştır. Üstelik burada elde edilen teknik bilginin ülkenin diğer bölgelerine aktarılması da mümkün olmamıştır.

1994 yılında karşılıklı ilişkileri engelleyen problemlerin çözümü ve ticaretin teşvik edilmesi ve sınır-ötesi yatırımların artırılabilmesi amacıyla imzalanan NAFTA (ticaret anlaşması) ile söz konusu engellerin kaldırılabilmesi kısmen mümkün olmuştur (Leonard ve Conroy,2004, ve Scott,1999). Zamanla NAFTA sadece sınır ötesi işbirliğini arttırmamış, aynı zamanda hükümetlerin sınır işlerine dahil olmalarını ve ilgili problemlerin çözümü için kaynak yaratılabilmesini de sağlamıştır (Ganster,1997). Ancak, bu anlaşma, yoğun ilişkilerin doğurduğu sosyal, politik, yasal, çevresel ve demografik sorunların çözümünde yeterli olamamıştır (Leonard ve Conroy,2004; Hanson,2001; ve Scott,1999).

3.2. Avrupa Birliğinde Sınır Ötesi İşbirliği

Sınırlar ve sınır bölgeleri Avrupa birliğinin varlığı için her dönem oldukça önemli olmuştur. AB politik sınırların geçirgenliğinin arttığı, ulus-devletlerin birbirine entegre olduğu, böylece sadece ürünlerin değil, sermayenin, tüketicinin ve işçilerin de serbest dolaşımının sağlandığı bir sistem olarak kurgulanmıştır. AB'nin sınır ötesi deneyimleri yukarıda bahsedilen üç önemli faktörün de çok katmanlı bir yönetim tarafından hem proje geliştirme hem de uygulama süreçleri üzerinden gerçekleştirildiği çarpıcı bir örnektir. AB deneyimi, Amerika-Meksika örneğinin aksine, simetrik ilişkilerin doğurduğu bir katılım kültürü ve sosyo-ekonomik uyumluluk ve birleşmeyi içermekle birlikte ulusüstü yapıların kolaylaştırıcı rolünün önemini de ortaya çıkarmaktadır.

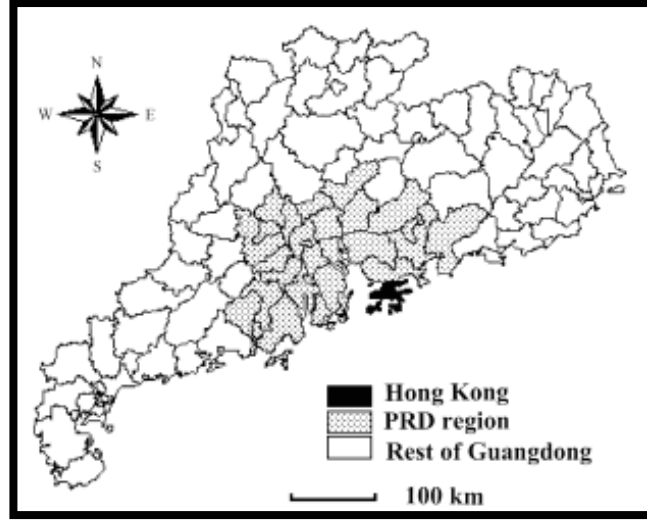
Aynı şekilde Amerika-Meksika örneğinden farklı olarak AB'nin de sınır bölgelerine ilişkin birbirinden farklı iki temel yaklaşımı vardır. Avrupa Bölgesel Politikasının ürettiği stratejiler AB'nin iç ve dış sınırları için farklılık göstermektedir³. AB, INTERREG projeleri⁴ ile üyeleri için birçok açıdan aralarında sınırların olmadığı bir bütün haline getirilmeye çalışılmakta ve böylece ulusal sınırların Avrupa'nın dengeli kalkınması ve entegrasyonun sağlanmasında yaratması olası engellerin önlenmesi hedeflenmektedir. PHARE ve TACIS programları ise AB'nin dış sınırları boyunca ortak olarak üretilen küçük ölçekli projelere verdiği destek ile bu bölgelerdeki çatışmaları engellemeye ve gelişmeyi desteklemeye çalışmaktadır (Perkmann,1999 ve 2003). Ancak tahmin edileceği gibi INTERREG projelerindeki gibi bir geçirgenlik bu alanlar için söz konusu değildir.

Tüm bu politikalar aslında küresel ekonomide rekabet edebilen bir Avrupa yaratmayı hedeflemektedir. Kurulan sınır ötesi ağlar sayesinde yeni pazarların açılması, ekonomik bütünleşmenin sağlanması, az gelişmişliğin engellenmesi, güvenlik sorunlarının üstesinden gelinmesi, politik istikrarın

sağlanması, sınır bölgelerindeki çatışmaların azaltılması ve bu bölgelerde yaşayanların günlük problemlerinin üstesinden gelinmesi gibi birçok sorunun aşılması amaçlanmaktadır.

3.2. Çin Hong-Kong SÖİ Örneği

Çin ve Hong-Kong sınır bölgesi, gerçekleşme süreci ve işbirliğine giren bölgelerin ekonomik yapılarındaki derin etkileri ile öne çıkmaktadır. Ekonomik yeniden yapılanmanın baskıları Hong-Kong yönetimini önemli bir politika değişimine zorlamıştır. Bu şekilde sınır-ötesi yönetim politikaları yoğun korumacılıktan serbest ticaret bölgesi oluşturma yolunda önemli bir sıçrama yapmıştır (Shen,2004).

Şekil 2. Hong Kong, Pearl River Delta ve Guangdong (Shen,2004)

Hong-Kong yönetiminin *pozitif müdahale etmeme politikası* doğrultusunda iki yönetim arasında çift yönlü bir ilişki kurulmuştur (Leung,2003; Shen,2004; Ho ve So,1997). Bu politikaya göre “front shop, back factory” -önde market, arkada fabrika- modeli ile geliştirilen karşılıklı bağımlılık ilişkisi her iki ülke için de önemli dönüşümlere neden olmuştur (Sit ve Yang,1997, Ngai,2003 içinde). Çin’in Shenzen bölgesi boş tarımsal alanlardan tüm dünyaya ihracat yapan büyük bir üretim alanına dönüşmüş ve sadece Çin’in küresel ekonomiye eklenmesini sağlamakla kalmamış aynı zamanda önemli bir güç haline gelmesiyle de sonuçlanmıştır. Hong-Kong ise, Çin’e sağladığı hizmetler üzerinden güçlenerek endüstriyel bir merkezden önemli bir finans merkezi haline dönüşmüştür.

Bu süreçte sınır ötesi yönetim sınır ötesi aktörler arasında oluşan çatışmaların çözülmesi ve yönetilmesinde kolaylaştırıcı ve düzenleyici bir araç olarak öne çıkmaktadır (Ho ve So,1997).

4. Türkiye’nin Sınır İlişkileri

Diğer ülke örnekleri ile karşılaştırıldığında Türkiye’nin sınırlarında henüz benzer bir gelişme dinamiğinin yaşanmadığı görülmektedir. Türkiye’nin coğrafi pozisyonu; Avrupa, Orta Doğu ve Kafkasların ortasında, sınır bölgeleri arasında oldukça farklı dinamiklerin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Farklı sınır bölgelerinde aynı anda hem oldukça parçalanmış, hem de bütünleşebilmiş yapıların bulunması devletin sınır bölgelerine ilişkin tek bir politika geliştirmesini zorlaştırmaktadır.

Batı sınır bölgeleri her zaman İstanbul’a yakınlığın ve tarihsel anlamda önemli ticaret rotalarının üzerinde olma avantajına sahip olmuşlardır. Oysa güney sınır bölgeleri, her zaman en dezavantajlı konumdadırlar. Dolayısıyla Avrupa sınırında firmalar arasındaki bağlantılar üzerinden bir bütünleşme yaşanırken, Orta Doğu sınırındaki bütünleşme gri ve kara ekonomiler üzerinden; yani daha çok kaçakçılık üzerinden gerçekleşmektedir. Güney doğu sınırmızdaki parçalanmışlık ise devam eden çalışmalara, oluşturulmaya çalışılan ortaklıklara/projelere rağmen aşılamamış ve gittikçe etkisi artan düşük güven ortamı, politik istikrarsızlıklar ve güvenlik sorunları gibi içsel faktörlerin etkisi ile daha da

derinleşmiştir. Türkiye'nin sınır ilişkileri genel anlamda değerlendirildiğinde halen oldukça zayıf; küresel ekonominin baskılarına ve bölgede yaşayan halkların sorunlarına (hem ekonomik hem politik hem de sosyal alanlarda) cevap üretemeyen bir yapının olduğu görülmektedir.

130 gümrük kapısı olan bir ülke olarak halen önemli sınır ötesi işbirliği girişimlerinin/projelerinin gerçekleşmemiş olması temelde yasal yapının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu alanın yeterince geliştirilmemiş olmasının bir politika tercihi olabileceği de düşünülmelidir. Farklı dinamikleri ile daha üst ölçekten tüm sınır bölgelerine hitap edecek yasal bir çerçeve oluşturmak yerine noktasal/bölgesel müdahalelerle uygulamaya gitmek önemli bir politika tercihidir. Özellikle bizim gibi politik istikrarsızlığın uzun yıllardır devam ettiği ve komşuları ile sadece ekonomik çerçevede dahi anlaşılabilir ortak bir zeminin varlığı ve devamlılığının sağlanması oldukça da zordur. Bu temel veriyi akıldan çıkarmadan kısaca Türkiye'deki sınır ötesi işbirliklerinin kurulmasını etkileyen yasal çerçevedeki önemli kırılma noktalarına bakmak faydalı olacaktır.

Alandaki ilk yasal uygulamalar 1980'li yıllara dayanmaktadır. 1984 yılında büyükşehir belediyelerine karşılıklı işbirliklerinin gelişmesini sağlamak amacıyla yabancı belediyeler ile kardeş şehir kurulması görevi verilmiştir (Toprak, 2005). Ancak bilindiği gibi bu uygulamalar konumuz olan ve örneklerini gördüğümüz sınır ötesi işbirlikleri çerçevesinde gerçekleşmemiştir. 1992'de imzalanan "Yerel Yönetim Özerklik Şartı" yerel yönetimlerin bu alanda daha rahat hareket etmesinin önkoşullarını getirmiş, ancak diğer birçok kısıtlama nedeniyle yeterli bir gelişme sağlanamamıştır. 1996 yılında uygulamaya konulan Avrupa Birliği gümrük birliği⁵ anlaşması gümrük yasalarının AB'nin politikalarına benzetilmesi ile birçok açıdan Türkiye için bir dönüm noktası olmuştur (Büyükdere, 2005). 2000'lerin başında, sınır bölgelerinde yoğunlaşan projelerin sayılarının da artmasıyla birlikte sınır politikalarında bir dönüşüm yaşanmaya başlanmıştır. 2000 yılında Avrupa yerel halkları ve yönetimleri ile sınır ötesi işbirliği kurulmasına dair çerçeve anlaşma imzalanmış (Erbay and Yener,1998) ve Avrupa sınırındaki sınır ötesi işbirlikleri özellikle bu anlaşmadan sonra yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu süreçte gümrüklerin modernleştirilmesi ve sınır ticaret merkezlerinin yaygınlaştırılması gibi projeler öne çıkmaktadır. Böylece artan sınır ilişkileri nedeniyle hükümet sınırlar ile ilgili konulara daha çok ilgi göstermek ve müdahale etmek zorunda kalmıştır. 5393 sayılı belediye yasasında sınır ötesi işbirliklerini de içeren bazı düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre artık sadece büyükşehir belediyeleri değil, tüm belediyeler yabancı belediyeler ve diğer yerel yönetim birimleri ile karşılıklı işbirliklerini geliştirecek projeler yapmakla görevlendirilmişlerdir: kardeş kent ilişkileri kurmak, kültür, sanat ve spor gibi alanlarda projeler geliştirip aktiviteler düzenlemek gibi. Söz konusu aktiviteler ile karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesinin hedeflendiği söylenmektedir; ancak bu ölçek ve boyutta kalan ilişkilerin diğer politikalarla da desteklenmediği sürece böyle bir gücünün olamayacağı zaman içinde kendini göstermiştir.

Yunanistan ve Bulgaristan⁶ ile Avrupa Birliğinin Interreg III_A çerçevesinde finansman sağlamasıyla artan SOİ projeleri, 2003 sonrası gelişme dinamiklerinde önemli bir değişimi göstermektedir. Hükümetin sınır konusundaki değişen yaklaşımı özellikle 2002 sonrası Suriye ile bu konuda karşılıklı müzakerelerin artmasıyla sonuçlanmış, ancak son yıllardaki karmaşık politik durum nedeniyle bu süreç tamamen durmuştur⁷. İran ile olan sınır ilişkileri, yapılan ticaret anlaşmalarına bağlı olarak oldukça uzun bir zamandır çok da değişmeden devam etmektedir (Yılmaz,2001). Ancak uzun yıllardır devam eden bu süreç İran ile karşılıklı bir işbirliği ilişkisinin gelişmesini sağlamamış, İran, Türk tüccarları tarafından Asya ve Türki devletlere ulaşmak için bir geçiş koridoru olarak kullanılagelmıştır. Ermeni sınırı ise politik problemler nedeniyle yaklaşık 20 yıldır kapalıdır (1993'ten bu yana). Gürcistan'ın 1989 ve 2004 yıllarında yaşadığı radikal politik ve ekonomik dönüşümler ise karşılıklı ilişkinin dinamiklerini belirleyen faktörlerin oluşmasını sağlamıştır. Batum sınır kapısının açılması sadece Gürcistan ile ilişkilerin gelişmesini sağlamamış, ayrıca Ermenistan pazarının da Gürcistan üzerinden Türk tüccarlara açılmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak ne yazık ki, uzun yıllardır devam eden ticaret ilişkileri karşılıklı olarak güçlü ve etkili SÖİ'nin kurulmasını sağlayamamıştır.

5. Türkiye (Hopa) ve Gürcistan (Batım) Sınır Ötesi İşbirliği Örneği

Hopa-Batım bölgesi 1989 yılında Sarp sınır kapısının açılmasından sonra aşağıdan yukarıya doğru bir süreçte geliştirilen ticaret ilişkileri çerçevesinde oluşan karşılıklı ekonomik bağımlılıklar üzerinden diğer sınır bölgelerinden ayrırmakta ve öne çıkmaktadır. Türkiye-Gürcistan dengeleri üzerinden düşünöldüğünde karşımıza ekonomik anlamda asimetrik bir ilişki çıkmaktadır.

1989 yılı geçmişteki ticaret rotaları ile ilişkili olarak kurulan tarihi pazar ilişkilerinin yeniden canlanması için bir fırsat olmuştur. 1921 yılında tamamen Adjara bölgesel yönetimine terkedilmeden önce yıllarca Osmanlı yönetiminde kalan Batım sadece Doğu Karadeniz bölgesine değil Doğu Anadolu bölgesinin de dahil olduğu oldukça geniş bir coğrafyaya hitap eden bir liman görevi görmekteydi (Türkiye Batım Konsolosluğu, 2006). Ancak sınırlar çizilirken sadece bir pazar alanı bölünmemiş, aynı zamanda aileler, sınır bölgesinde yaşayan akrabalar birbirlerinden ayrı kalmak zorunda bırakılmışlardır. Bu gelişmeler geçmişte ekonomik ve sosyal anlamda bir bütün olan bu bölgede önemli parçalanmalara, ayrırmalara neden olmuştur. Üstelik Türkiye'nin ulus devlet politikaları ve Gürcistan'ın Sovyetler Birliği'ne dâhil olması sınır bölgelerindeki ilişkileri iyice engellemiştir.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü sosyal ve ekonomik olarak ciddi bir çöküşe neden olmuş pazar ekonomisine geçiş ile birlikte yaşanan ani yoksullaşma karşısında Türkiye sınırı coğrafî yakınlık ve gelir seviyeleri, yaşam şartları, teknolojik yapı, ekonomik yapı vb. önemli farklılıklara bağlı olarak Gürcistan halkı için önemli bir fırsat yaratmıştır (Dudwick,2002). Gürcistanlılar yoksulluklarının üstesinden gelebilmek için yüz yüze ilişkilere bağlı yatay ilişkiler üzerinden bavul ticaretine başlamışlardır. Karşılıklı ilişkilerin başlangıç noktasını oluşturan bu strateji zamanla çok farklı boyutlara ulaşmıştır. Ancak politik istikrarsızlığın devam etmesi ve ülkedeki güvenlik problemleri güven ilişkilerinin kurulmasını engellediği için karşılıklı işbirliği projeleri geliştirilememiştir. Yine de Gürcistanlılar zaman içerisinde Türk girişimcilerle kurdukları ilişkiler sayesinde hem ticaret prensiplerini öğrenmiş hem de birçok alanda edindikleri teknik bilgi (know-how) ile kendilerini geliştirmişlerdir. İlk aşamada umut veren karşılıklı sosyal ve ekonomik ilişkilerin artışı, Türk tüccarların profesyonel olmayan davranışları nedeniyle daha fazla geliştirilememiştir. Bu durum sadece ekonomik ilişkilerin aksatılmasıyla değil, toplumda karşılıklı güven ilişkisinin kurulamamasıyla sonuçlanmıştır. Burada daha önceki örneklerde bahsettiğimiz karşılıklı düzenleyici ve kolaylaştırıcı etkisi olan bir sınır ötesi yönetişimin gerçekleştirilememiş olmasının olumsuz etkisini görebilmekteyiz. Gürcistan'da 2004 yılında gerçekleştirilen "Gül Devrimi" sonrasında hükümetin politik ve ekonomik istikrar sağlamaya yönelik müdahaleleri ikinci bir dönüşüm sağlamıştır. Artan liberalizasyon girişimleri iki ülke arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasına sebep olmuş, ancak ne ülkenin kendisi için ne de dış ilişkileri için umut ettikleri başarıyı sağlayamamıştır.

Yapılan incelemeler göstermiştir ki her iki yerleşiminde karşılaştırmalı üstünlüklerden yoksun olması, birbirlerinin tamamlayıcılıkları üzerinden tek bir bölge gibi işlemlerini sağlayacak işbirlikleri kurmalarını engellemiştir. Batım gelişme hedeflerine ulaşabilmek için teknik bilgi (know-how), teknoloji transferi ve finansal desteğe ihtiyacı duymaktadır. Batım'un sanayi yatırımları için uygun coğrafyası, tüm Kafkas ve Karadeniz hinterlandına hizmet edebilecek bir turizm merkezi olma hedefi ise Hopa için önemli bir potansiyel yaratmaktadır. Ancak Hopa-Batım bölgesi her iki bölgenin de faydalanacağı stratejilerin geliştirilmesini ve uygulanmasını sağlayacak, aynı zamanda her iki bölgenin esnafını ve yatırımcısını da koruyacak düzenlemeleri gerçekleştirecek çok-katmanlı bir yönetişimden yoksundur. Bu nedenle örnekleri verilen diğer sınır bölgelerinde olduğu gibi aşağıdan yukarı bir süreçle başlayan ilişkiler ne yazık ki bir sonraki aşamaya geçirilememiş ve geri kalmış, dışlanmış sınır bölgelerinin gelişimi için olası bir potansiyel harekete geçirilememiştir. Bu örnekle daha önce bahsedilen sınır ötesi işbirliği faktörlerinin birlikte işletilmesinin önemi de bir kez daha doğrulanmış olmaktadır.

6. Sonuç

Sınır ötesi ekonomi sınır bölgeleri için birçok fırsat sunmaktadır ancak resmi politikalar, yasal mevzuatların farklılığı, ticaret engelleri, zihinsel engeller, uyumsuz altyapılar ve kurumsal yapılar bu ekonomiyi engellemektedir. Bu çalışma sınır bölgeleri arasında yasal ekonomik ilişkilerin gelişmesi için gerekli yönetim şartları oluşmamış olsa bile toplumların bu sorunu aşarak kendi çözümlerini üreten stratejileri geliştirdiklerini göstermiştir. Ancak yoğun sınır ötesi ekonomik ilişkiler her zaman güçlü ve sürdürülebilir SÖİ'leri inşa edememektedir. Sınır bölgelerinde ekonomik kalkınmaya yol açan sürdürülebilir işbirlikleri ancak destekleyici politikalar ve uluslararası, ulusal ve yerel aktörlerin aktif katılımı ile gerçekleşebilmektedir.

Bu çalışma Türkiye'nin diğer benzer dinamiklere sahip ülke deneyimlerinin gerisinde olduğunu göstermiştir. Bu geri kalmışlığın temel nedeni Westphalian yaklaşımı içerisindeki ulus devlet politikalarına dayanan sınır stratejileridir. Ancak, ülkemiz SÖİ'ler açısından farklı bölgelerde farklı fırsatlara sahiptir. Yerel bağlamı düşünen esnek politikalara dayalı yeni yasal düzenlemelere ihtiyaç olduğu açıktır. Bu esneklik farklı karakterlere sahip sınır bölgeleri ve onların sürekli değişen koşullarına karşı adaptasyonun sağlanabilmesi için gereklidir. Diğer taraftan yerel karar alabilme gücü ve hareket özgürlüğü sağlayacak bir esneklik durumu da ortaya çıkmış olacaktır.

Son olarak yapılması gerekenleri kapsayan bir politika önerisi geliştirmek anlamlı olacaktır: (1) **İdari reform:** sınır konularında destekleyici ve düzenleyici yasal çerçevelerin karşılıklı anlaşmalarla kurulması ve kurumsallaştırılması (Perkmann, 2003), (2) Yeni **koordine edici kurumlar:** çatışmaları çözmek ve kısa sürede karar almak için kamu otoritesi niteliğinde bir kurumsallaşmaya gidilmesi, (3) **Yeni kurumsal örgütlenme:** uzlaşma ve işbirliği sürecinde her bir aktörün karşılığını bulabilmesi için yeni kurumsal örgütlenmenin kurulması, (4) **Sınır ötesi projeler:** kısa ve uzun dönemli olmak üzere projelerin geliştirilmesi, (5) Yukarıdan aşağıya bir model çerçevesinde **sınır ötesi teşviklerin** sağlanabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması, (6) **Yerel aktivite alanı:** yeniden tanımlanmış bir sosyal-toplumsal alanın yaratılması, ve (7) **Ortak bilgi alanı:** tüm sınır ötesi aktörlerin faydalanabileceği bir bilgi alanının oluşturulması.

Notlar

1. Bu bildirinin hazırlanmasında, yazarın Mayıs 2007 tarihli ve "Bölgesel Kalkınmanın bir Aracı olarak Sınır Ötesi İşbirlikleri:Hopa-Batum Bölgesi" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.
2. Detaylı bilgi için bakınız: http://www.maquilaportal.com/Visitors_Site/nav21.htm
3. Bu farklılık "*Bölgelerin Avrupası*" ve "*Bir Bölge Olarak Avrupa*" yaklaşımlarında oldukça net bir biçimde kendini göstermektedir.
4. Üç farklı INTERREG Proje türü vardır: sınır-ötesi (strandA), ulus-ötesi (strandB) ve bölgeler arası (strandC) işbirlikleri
5. Detaylı bilgi için bakınız: <http://gumrukler.gumruk.gov.tr/?s=tarihce>
6. Yunanistan ve Bulgaristan arasında gerçekleştirilen işbirliği projeleri için bakınız: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/04/179&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>
7. Güney sınırımızdaki mayınlı alanların temizlenerek, komşu ülkelerin karşılıklı olarak tarım ve sanayileşmesi için kullanılmasına ilişkin proje ise halen gerçekleştirilememiştir. Mart 2013 tarihinde milli savunma bakanı tarafından yapılan açıklamaya göre Suriye sınırında yaklaşık 1milyon 150bin m²'lik alanın mayın temizliğinin yapıldığı belirtilmiştir. Ancak, bu makalenin yazıldığı dönemde Suriye'de yaşanan sorunlar ve oradan göç ederek Türkiye sınırları içerisinde yaşamlarını sürdürmeye çalışan Suriyeli vatandaşlar düşünüldüğünde daha uzun bir süre söz konusu projelerin gerçekleştirilemeyeceği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Anderson, J. and O'dowd, L. (1999), "Borders, border regions and territoriality: contradictory meanings, changing significance", *Regional Studies*, Vol:33.7, p: 593-604
- Boman, J. (2005), *Identity and Institutions Shaping Cross-Border Co-operation: A Comparative Study of Cross-Border Co-operation in The Estonian-Russian And Romanian-Moldovan Borderlands*, M. A. Thesis, Tartu
- Brunet-Jailly, E.; (1999); *Cross-Border Relations in Lille (France) and Detroit(USA)*, PhD. Thesis, The University of Western Ontario, London
- Brunet-Jailly, E. (2005); "Theorizing borders: An interdisciplinary perspective", *Geopolitics*, vol: 10, number 4,633-649
- Büyükdere, K. (2005), *Türkiye'nin Dış Ticaret Gelişimi*; <http://www.gumruk.gov.tr>

- Dudwick, N. (2002), No Guests at Our Table: Social Fragmentation in Georgia, p:213-257, in Dudwick, N., Gomart, E. & Marc, A. With Kuehnast, K (Eds) *When Things Fall Apart: Qualitative Studies of Poverty in the Former Soviet Union*, World Bank
- Dunford, M. (1998), Chapter 4: Differential Development, Institutions, Modes of Regulation and Comparative Transitions to Capitalism: Russia, the Commonwealth of Independent States, and the Former German Democratic Republic, p: 76-111, in Pickles, J; and Smith A. (Eds) *Theorizing Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*, Routledge
- Dursun, D. (2007), Cross-Border Co-Operation As a Tool To Enhance Regional Development: The Case of Hopa-Batumi Region, *Ms Thesis*; Urban Policy Planning and Local Governments Interdisciplinary Programme Under Institute of Social Sciences, Middle East Technical University
- Erbay, Y. & Yener, Z. ; (1998); Sınırötesi İşbirliği: Türk Yerel yönetimleri İçin Yeni bir Açılım; *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7(2); p:11-26
- Gabbe, J. (2005), Governance and Cross-border Co-operation, *speech on the occasion of the RFO Annual Conference in Joensuu*, North Karelia, Finland; March 2005
- Ganster, P.; (1997), "The U.S.-Mexican Border Region" in Ponton, B.C; Ganster, P; Leon-Garcia, F. And Marmolejo, F., (Eds), *A Region in Transition: The U.S.-Mexico Borderlanders and the role of Higher Education*, A Working Paper Series on Higher Education in Canada, Mexico and the United States: Understanding the Differences; no.6
- Gezici, F. & Sezgin, E.; (2005); Sınır Bölgelerinin Gelişiminde Fırsatlar ve Tehditler, *presented in 29th kolokyum of 8th November World Town Planning Day: "Planlamada Yeni Politika ve Stratejiler: Riskler ve Fırsatlar"*, Istanbul
- Guo, R., (2004), "Cross-Border Resource Management: Theory and Practice", *Ph.D. Thesis*, Regional Science Association of China at Peking University, Beijing, China, <http://www.eadn.org/reports/wpweb/wp28.pdf>
- Hagemann, K., Berger, S., Gemie, S., Williams, C., (2004), *Creating and Crossing Borders: The State, Future and Quality of Border Studies*, Centre for Border Studies; University of Glamorgan
- Hanson, G., (2001), U.S.-Mexico Integration and Regional Economies: Evidence from Border-City Pairs, *Journal of Urban Economics* 50, p: 259-287
- Herzog, L. A.; (2003) "Cross-Border Planning and Co-operation" in GANSTER, P. (Eds) *Monograph 1: The US-Mexican Border Environment: A road Map to a Sustainable 2020*; ch:7; pp:139-161; SCERP Publications
- Ho, K.C., and So, A., (1997), Semi-periphery and borderland integration: Singapore and Hong Kong experiences, *Political Geography*, vol. 16, n0.3, pp:241-259
- Jessop, B. (2003), The Political Economy of Scale and the Construction of Crossborder Microregions, *Urban Regions*, 29:89, pp: 25-41
- Klapp, O.E.; Padgett, L.V.; (1960); Power Structure and Decision Making in a Mexican Border City; *American Journal of Sociology* 65; pp: 400-406 .
- Knippschild R., (2005), *Cross-border co-operation as a new tool for urban development?*, Leibniz Institute of Ecological and Regional Development, Dresden
- Leonard, W., and Conroy C., (2004), *The environmental Economic Consequences of Border Industrialization in the NAFTA Era*, Center for Environmental Resource Management, University of Texas
- Leung, T.K., (2003), The Development of Cross-border Economic Activities and Hong Kong's Strategic Positioning,
- Mendoza, J.E., (2002), Agglomeration Economies and Urban Manufacturing Growth in the Northern Border Cities of Mexico, *Economía Mexicana*, Vol. XI, No.1, Centro de Investigación y Docencia Económica
- Ngai, P. (2003), Locating Trans-border Subjects: Hong Kong Working People in Mainland China,
- Ohmae, K. (1990), *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*; New York: Harper Business
- Ohmae, K. (1995), *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*, New York: Free Press
- Perkmann, M., (1999), Building Governance Institutions across European Borders, *Regional Studies*, vol: 33.7, P: 657-667
- Perkmann, M., (2003), Cross-Border Regions in Europe: Significance and Drivers of Regional Cross-Border Co-operation, *European and Regional Studies*, 10 (2), p: 153-171
- Sare, M. and Tuubel, V. (2003), Regional Development and Cross-Border Co-operation in the Estonian-Russian Border Area, *Report of Piepsi Forum III*, Tartu and Kallaste, www.ctc.ee
- Scott J. W., (1999), European and North American Contexts for Cross-Border Regionalism, *Regional Studies*, vol. 33.7, p:605-617
- Shen, J., (2004), Cross-border Urban Governance in Hong Kong: The role of State in a Globalizing City-Region, *The Professional Geographer*, vol.56, no.4, pp: 530-543
- Toprak, Z. (2005), Belediyelerde Yurtiçi ve Sınırötesi İşbirliği, http://www.la21turkey.net/~dl/down/kent/d/izmir/BLDsinirotesi_isbirligi.doc
- Türkiye Batum Konsolosluğu, (2006), *Acara Özerk Cumhuriyeti (Gürcistan) Raporu*
- Yılmaz, H. (2001), Türkiye-Suriye İlişkileri, *Ms. Thesis*, Marmara University, Middle East and Islamic Countries Research Institute, Branch of Political History and International Relations
- Zillmer, S., 2005, Chances for German-Polish Co-operation- A German Point of View, *Working Paper*; Erkner, Leibniz-Institute for Regional Development and Structural Planning (IRS)
- Dünya (2003), "Taşınmacılık Yasasının Çıkması Anayasa Kadar Önemli", Newspaper, 3 September 2003
- Hürriyet (2003), "Yenilenen Gürbulak sınır kapısı açılıyor", Newspaper, 30 May 2003